

У НОМЕРІ:

Превентивне виховання

- 2** ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬСТВА
В СІМ'Ї ТА ПРОФІЛАКТИКА ДИТЯЧОЇ
ЖОРСТОКОСТІ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ
Єфремова Г. Л.

Проблема шкільного булінгу вимагає системного та комплексного розгляду її як суспільного багатоаспектного явища. Саме тому й підхід до її розв'язання має бути системним і комплексним. Ця проблема виходить далеко за межі школи, а отже, вимагає залучення до її розв'язання не тільки вчителів, фахівців психологічної служби школи, батьків, але й громадськості, засобів масової інформації.

День учителя

- 27** «ВКЛОНІТЬСЯ, ЛЮДИ, ВЧИТЕЛЮ СВОЄМУ»
(свято для вчителів і ветеранів педагогічної праці)
Сидоренко Н. В.

Виховні технології

- 31** КВЕСТ «У ПОШУКАХ СКАРБІВ» (3–5 кл.)
Бойчук Н. І., Нечесна Г. Я.
- 33** ТРЕНІНГОВЕ ЗАНЯТТЯ
«ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
Й ГЕНДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ ШКОЛЯРІВ»
(8–10 кл.)
Шевченко О. О.

На нинішньому етапі трансформаційних процесів в Україні актуальності набуло питання переосмислення ролей жінки й чоловіка в суспільстві, а точніше — створення егалітарних принципів рівності. Егалітарна концепція виходить з того, що жінка й чоловік — рівні як особистості, а тому повинні мати в суспільстві однакові можливості для свого розвитку, самореалізації.

Перший дзвоник

- 41** ЗДРАСТУЙ, ДЗВОНІКУ!
(сценарій святкової лінійки)
Сидоренко Н. В.

Моя країна — Україна

- 22-1** ЩОБ У СЕРЦІ ЖИЛА БАТЬКІВЩИНА
(виховний захід, 3–5 кл.)
Легецька В. С.
- 22-6** ПРЕЗЕНТАЦІЯ НАРОДОЗНАВЧОГО КУТОЧКА
«БЕРЕГІНЯ. УКРАЇНСЬКА ХАТА» (5–10 кл.)
Шеховцова С. В., Введенська В. Л., Стойко Л. А.

Вживає не сильніший
і не розумніший, а той,
хто найкраще реагує
на зміни, що відбуваються.
Г. Драйден

Г. Л. Єфремова, доцент кафедри професійної освіти та менеджменту КЗ «Сумський обласний ІППО», м. Суми

ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї ТА ПРОФІЛАКТИКА ДИТЯЧОЇ ЖОРСТОКОСТІ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

(Продовження. Початок — у № 3 (160),
5 (162), 6 (163), 7 (164).)

► 2.3. Зарубіжний досвід профілактики булінгу

Проблема шкільного булінгу вимагає системного й комплексного розгляду її як суспільного багатоаспектного явища. Саме тому й підхід до її розв'язання повинен бути системним і комплексним. Ця проблема виходить далеко за межі школи, а, отже, вимагає залучення до її вирішення не тільки вчителів, фахівців психологічної служби школи, батьків, але й громадськість, засоби масової інформації.

Тому зарубіжні дослідники прагнуть не лише виявити типи та фактори булінгу учнів, але й розробити програми його запобігання та подолання наслідків. Більшість таких програм мають системний профілактично-корекційний характер.

Першу експериментальну програму протидії шкільному булінгу розробив Д. Ольвеус у 1982–1984 роках. Цю програму вважають найбільш ефективною.

Вона пройшла апробацію у 42-х норвезьких школах, і після її закінчення було виявлено стійке зниження частоти виникнення ситуацій шкільного булінгу, більше ніж у два рази.

Програма Д. Ольвеуса (Olweus Bullying Prevention Program, ОВРР) є комплексною й охоплює всіх учасників навчально-виховного процесу. Профілактичну роботу в межах цієї програми здійснюють за такими напрямками: інформативно-консультативним, діагностичним, корекційним та організаційним.

Профілактичну роботу з учасниками освітнього процесу здійснюють на трьох рівнях: загальношкільному, груповому (на рівні класу) та індивідуальному. Зокрема, просвітницько-профілактична робота на загальношкільному рівні полягає у формуванні в загальноосвітньому навчальному закладі відповідної координаційної групи (комітету), чия діяльність спрямована на узгодження дій усіх учасників навчально-виховного процесу;

проведення психодіагностичних досліджень учнів з метою моніторингу ознак, особливостей і причин булінгу (за стандартизованою авторською психодіагностичною методикою Д. Ольвеуса ОВВQ — Olweus Bully/Victim Questionnaire); проведення навчальних тренінгів для фахівців школи з метою їх ознайомлення із сутністю проблеми та методами її вирішення; організація групових дискусій для фахівців шкіл; здійснення супервізії; впровадження у шкільне життя норм, які визнають булінг або інші форми насильства неприйнятними.

Керівниками є директор школи, шкільний консультант, члени учнівської групи підтримки (англ. Student Assistance Support Group — SASG) та вчителі. На рівні класу програма передбачає впровадження норм нульової толерантності до булінгу та проведення регулярних зустрічей із учнями класу та їхніми батьками; на індивідуальному рівні проводиться безпосередня робота з учнями, які виступають у ролі жертв та агресорів, тобто є учасниками ситуації булінгу, а також з їхніми батьками [33].

Не менш цікавим є досвід Великої Британії щодо попередження та подолання явища булінгу в учнівському середовищі. Зокрема, ще 2006 року Міністерство освіти Великої Британії розробило рекомендації і стратегії, спрямовані на запобігання та викорінення булінгу в середніх школах, — «Safe to Learn: Antibullying Work at School» [38].

Було визначено, що кожна школа має прийняти статут щодо булінгу — «Bullying — A Charter for Action», залучати до роботи батьків, громаду, самих учнів, представників органів управління освітою, церкву, поліцію; призначити педагога або психолога штату (Behaviour and Attendance Consultant), який має відповідати за вирішення питань, пов'язаних з булінгом, до обов'язків якого входило б спостереження за поведінкою учнів, консультування та надання необхідної допомоги.

Основними заходами з просвітницько-профілактичної роботи в школах Великої Британії є: включення питань, пов'язаних із булінгом, у на-

вчальні програми з таких предметів, як «Personal, Social and Health Education», який присвячений основам психології, соціального життя і здорового способу життя; «Citizenship classes» — права й обов'язки громадянина, соціальні заходи, відповідно до шкільного календаря позакласних подій, спрямованих на підвищення обізнаності учнів щодо питань, пов'язаних із булінгом, попередження його випадків (наприклад, антибулінгові тижні — Anti-bullying Week, конференції, присвячені зазначеній проблематиці).

Приміром, актуальною, на нашу думку, комплексною формою соціально-педагогічної роботи щодо попередження булінгу серед дітей є проведення **антибулінгового тижня в школі**. Цей захід спрямований на формування такого ставлення до явища булінгу як до неприйняттого. Ефективність такого заходу полягає в його комплексності, оскільки передбачає поєднання різних форм роботи: бесід, відеолекторіїв, виставок, тренінгових занять, а також у всеохоплюваності — залучаються всі учні школи, педагоги, батьки та громадське самоврядування. Такий захід сприяє кращому усвідомленню учнями своїх прав, свобод та обов'язків, розвиває розуміння та повагу до відмінностей між людьми, інформує про сутність і види булінгу, його наслідки та до яких фахівців дитина може звернутись, якщо вона стала жертвою.

Профілактичні заходи щодо попередження булінгу в школах США здійснюють за такими напрямками: робота в громаді; спеціальна підготовка фахівців, які працюють з дітьми; просвітницька робота з батьками; профілактична робота з учнями.

Програма системної профілактичної роботи щодо булінгу створена під керівництвом доктора Буч Лоуса.

I. Підвищення рівня комунікативної культури в школі: вчити всіх, яким чином поводитися з булінгом (покращувати взаємодію між учнями і дорослими в школі)

1. Підвищення кваліфікації адміністрації школи з питання запобігання булінгу. Все починається зі зміни позиції педагогів та адміністрації стосовно булінгу. Антибулінгову програму оголошують публічно.

У школі мають бути розроблені правила поведінки для всіх учнів, які стикнулися із булінгом: що робити, куди йти і кому повідомити. Заява про факт провокації, образи, фізичного насильства, вимагання, погроз тощо має бути зроблена обов'язково.

У школі також створюють антибулінговий комітет.

2. Підвищення кваліфікації адміністрації щодо створення позитивного клімату в школі. Шкільну атмосферу (клімат) визначають через почуття (позитивні або негативні) всіх учасників освітнього процесу — дітей і дорослих — з приводу навколишнього оточення, наскільки вона психологічно комфортна, безпечна і підтримувальна. Шкільну атмосферу розглядають у двох аспектах, які формують у дитини почуття приналежності, пов'язаності з цією школою та розвивають почуття власної цінності та важливості. Перший аспект пов'язаний із впливом співучасті: дитина потрібна і бере участь у різних проєктах, оскільки вона рада бути членом великої шкільної команди. Другий аспект — участь школи у подальшій долі дитини, моделюванні її майбутніх перспектив, підтриманні її успіхів як академічних, так і соціальних.

II. Удосконалення компетенцій протидії властолюбної поведінки у педагогічного й технічного персоналу школи

1. Учителі повинні вміти розпізнавати потенційних жертв булінгу і бути пильними.
2. Учні, яких піддають агресії, повинні мати право розраховувати на підтримку з боку вчителів, коли йдеться про булінг.
3. Учителі повинні навчитися розпізнавати властолюбців і відрізнити ступінь вираження агресивної поведінки (озлоблений чи агресор цей учень).
4. Учителі мають навчитися конструктивно протистояти агресії.
5. Учителі повинні спиратися на створену в школі систему протидії, в тому числі антибулінговий комітет та інші структури, які надають екстрену протидію в ситуації агресії серед дітей.
6. Учителі мають знати, які чинники класної атмосфери сприяють булінгу.

Фактори, що сприяють розвитку булінгу в класі/школі:

- ✘ відсутність контролю за поведінкою на перервах;
- ✘ позиція байдужості щодо насильства з боку однолітків;
- ✘ байдужість як настанова — з боку педагогів.

Навчання персоналу проводять систематично у формі тренінгів. Тренінги поводять для всіх дорослих, які перебувають у зоні можливих конфліктів: від водія автобусу, охоронця, прибиральниці до батьків, учителів і адміністрації. Починається система тренінгів з адміністрацією, педагогами, технічним персоналом, учнями і лише потім з батьками.

III. Формування в учнів конструктивної поведінки на випадок булінгу на їхню адресу

Діти мають уміти і бути готовими:

- ✘ розповісти про випадок булінгу своїм батькам або дорослим, яким вони довіряють, наприклад, учителю, вихователю, керівнику студії тощо;
- ✘ поводитися впевнено;
- ✘ шукати друзів серед однолітків і однокласників;
- ✘ уникати ситуацій, у яких можливий булінг;
- ✘ займатися методично і послідовно відновленням своєї самооцінки за допомогою фахівця, якщо потрібно;
- ✘ бути наполегливим і задириливим (хоча б зовні);
- ✘ не сподіватися (мріяти) помститися за допомогою ще більшої жорстокості та не застосовувати зброю;
- ✘ вчитися використовувати гумор, оскільки він наймогутніша зброя проти вербальної агресії.

IV. Формування конструктивної поведінки у спостерігачів — свідків булінгу

Діти повинні вміти і бути готовими:

- ✘ відхилити пропозиції взяти участь у цькуванні;
- ✘ намагатися розрядити обстановку, коли вона загострюється і можливий булінг;
- ✘ голосно кричати та шукати підтримки, якщо став свідком насильства;
- ✘ негайно привести когось із дорослих, кому ти довіряєш;
- ✘ підбадьорювати та підтримувати жертву, радити їй піти за допомогою до надійного дорослого.

V. Вчити дітей участі в шкільних проектах, що підвищують їхню самоцінність і соціальний престиж

VI. Змінювати у батьків і вчителів ставлення до булінгу як до незначного явища

Залучення батьків (взаємодія між школою та батьками):

1. Навчання батьків поведінки у ситуації булінгу та пильного ставлення (розпізнавання перших ознак неблагополуччя).

2. Організація регулярних зустрічей із батьками.
3. Вибудовування чіткої процедури, яка дозволяє зробити заяву про випадки булінгу та віктимізації.
4. Робота з батьками жертв.
5. Робота з батьками булерів.
6. Залучення батьків до планування та реалізації діяльності щодо запобігання булінгу в школі.

Неблагополучні сімейні чинники, які впливають на булінг:

- ✘ нестача тепла та залучення членів сім'ї в життя дитини;
- ✘ нестача контролю та нагляду;
- ✘ потуральне батьківське поводження без твердості, вседозволеність;
- ✘ жорстокий стиль виховання із використанням фізичних покарань.

VII. Залучення громадськості

1. Приведення правил школи у відповідність з державними та федеральними законами.
2. Використання засобів масової інформації для інформування громадськості про спроби булінгу та виконану роботу щодо його запобігання.
3. Виступ на підтримку мінімізації явища насильства в школі.
4. Заохочення створення спільноти тих небайдужих людей, які проти булінгу: священників, громадських організацій, поліції, політичних партій тощо.

Слід зазначити, що для створення антибулінгової програми школи запрошують фахівців. У США працює система підготовки консультантів щодо запобігання булінгу. За допомогою консультанта-фахівця можна оцінити поширення булінгу в школі, потім навчити персонал школи стратегій вивчення і втручання в булінг, знайти мішені початкового втручання та організувати його, спочатку самим ініціювати втручання, а потім у потрібний момент передати ці обов'язки адміністрації школи, персоналу й учням. Щодо роботи з булерами, то *в школах США неабиякого поширення набули «Цільові програми втручання щодо булінгу»* (The Target Bullying Intervention Program — T-BIP), спрямовані на вирішення когнітивних і поведінкових проблем учнів, які принижують і знищуються над іншими. Програма втручання

забезпечує інструкціями та рекомендаціями соціальних педагогів і психологів школи щодо роботи безпосередньо з учнями-агресорами, з метою надання їм кваліфікованої допомоги щодо подолання насильницької та агресивної поведінки та прийняття ними більш просоціальних моделей поведінки. Програма передбачає тригодинну, індивідуальну зустріч зі шкільним психологом або консультантом, структура якої містить такі етапи: оцінювання, психологічне навчання та зворотний зв'язок.

Етапи програми роботи з булерами:

- 1) оцінювання;
- 2) психологічне навчання;
- 3) зворотний зв'язок.

Перший етап полягає в оцінюванні шляхом використання базових інструментів і методик — досвіду булінгової поведінки учня, наявності депресії, тривоги, «Я»-концепції, ставлення до шкільного колективу та школи взагалі тощо. *Упродовж етапу психологічного навчання* фахівець у привабливому та дружньому тоні презентує основні положення щодо явища булінгу, супроводжує це короткими запитаннями до учня для оцінювання його рівня розуміння інформації. Після кількох вправ фахівець пропонує учневі переглянути відео, пов'язане з явищем булінгу. Зустріч закінчується *підбиттям підсумків та отриманням зворотного зв'язку* від учня — обговорення своїх переживань і вражень від зустрічі. Після зустрічі фахівець пише звіт із рекомендаціями щодо зміни поведінки на підставі оцінних даних і комунікації з учнем. Батьки, учнівський і педагогічний колектив спільно обговорюють цей звіт і вносять свої пропозиції щодо вирішення проблемної ситуації.

Серед технологій роботи з учнями-жертвами/агресорами ефективною вважають роботу учнівських груп підтримки, які зазвичай складаються з 5–8 учнів і двох дорослих фасилітаторів із числа дорослих. Зокрема, завданням групи підтримки учнів-агресорів є припинення здійснення ними насильницьких дій, навчання ненасильницьких способів задоволення своїх бажань та потреб і прийняття ними ненасильницької моделі поведінки. Завданням групи підтримки учнів, які стали жертвами боулінгу, є навчити учнів асертивних моделей поведінки. Завдання груп підтримки досягають шляхом удосконалення самосвідомості та розвитку впевненості учасників у собі, розвитку їхніх соціальних та емоційних навичок.

В атмосфері заохочення учасники визначають ті неправильні упередження, почуття, відношення і дії, які призвели до їхньої віктимізації/вчинення булінгу; навчаються визначати, виражати в прийнятний спосіб свої емоції та брати за них відповідальність; вчать ненасильницькими засобами виражати гнів і вирішувати проблемні ситуації; досягають впевненості у собі, підвищують свої самооцінку та рівень самоповаги й поваги до прав інших. Упродовж відвідування таких груп підтримки перед учнями відкриваються альтернативні способи та моделі поведінки, вони спостерігають за зусиллями до змін інших учасників групи, практикують нові способи поведінки в безпечних умовах, таким чином досягаючи успіху та трансформуючи себе. Особливостями технології учнівських груп підтримки є: безпечність, конфіденційність, специфічність комунікації.

Зокрема, для досягнення змін група підтримки має бути безпечним «притулком», де учні можуть відкрито обговорювати свої почуття, побоювання та проблеми з іншими учнями й не боятися бути засудженими чи приниженими за це. Конфіденційність є суттєвою характеристикою груп підтримки, оскільки вона сприяє згуртуванню групи та захисту від критики, висміювання та поширення пліток поза межами групи. Спілкування в групі підтримки вимагає від учасників щирості, відвертості, висловлення своєї думки та вміння слухати інших.

Важливою особливістю є те, що учнівська група підтримки не є терапевтичною групою, й тих учнів, які потребують терапії емоційних і поведінкових розладів, спрямовують до відповідних спеціалістів та організацій.

Фасилітатори в групі підтримки зазвичай виконують три ролі — менеджера, інструктора та захисника. Приміром, у ролі менеджера фасилітатор розробляє графік і план проведення зустрічей, розробляє правила поведінки в групі, слідкує за їх дотриманням і керує середовищем групи підтримки. Роль інструктора передбачає презентації просвітницької інформації та навчання навичок з метою зміни поведінкових моделей учасників. Виступаючи в ролі захисника, фасилітатор забезпечує моральну підтримку учасникам, їхній захист від несправедливих зауважень, а також підбадьорює та надихає учасників, коли вони помиляються або не знають, що робити. Крім того, фасилітатор має демонструвати здорову та відповідальну модель

поведінки, за необхідності розповідаючи про свої емоції, та ділиться власним досвідом.

Учнівські групи підтримки можуть бути таких типів: групи керування гнівом, об'єднувальні групи, групи повторного об'єднання — для агресорів, і групи розширення прав та можливостей для учнів-жертв. Зокрема, *група з керування гнівом* призначена здебільшого для дітей, чия жорстока та насильницька поведінка є наслідком емоційних сплесків і нерозвиненого самоконтролю. Ці учні ніколи не завдають шкоди іншим навмисно або з якоїсь конкретної причини — вони не вміють контролювати свою імпульсивність. Зустрічі в групі з керування гнівом спрямовані на опанування учасниками навичок керування своїми емоційними станами, прийнятними способами вираження свого гніву, навчання етапів вирішення конфліктної ситуації та навичок їх вирішення ненасильницькими способами тощо.

Цільовою аудиторією *об'єднувальної групи* є учні, характеристиками яких є: систематичні акти задирання та знущання над іншими, низький розвиток емпатії та поваги до оточення, вороже ставлення, імпульсивність, невитримування критики. Групу повторного об'єднання створюють для тих учнів, які після відвідування груп підтримки все ще продовжують насильницьку поведінку стосовно однолітків і навіть фахівців школи. У такому випадку залучають шкільну адміністрацію, батьків, шкільного консультанта/психолога та працівника місцевої молодіжної агенції або суду у справах неповнолітніх. Зарахуванню до групи передуює бесіда з практичним психологом. Ця група — це останній шанс для таких учнів не бути виключеними зі школи.

Участь у групі повторного об'єднання передбачає: установлення зв'язку з турботливим і відповідальним наставником; розвиток чутливості до почуттів інших, шляхом проведення зустрічей із жертвами булінгу; прийняття персональної відповідальності за свої думки, почуття та дії; відмову від виправдовування себе та перекладання вини на інших; прийняття дозволених способів комунікації з авторитетними особами, без протистояння їм або неповаги; залучення та відповідальності у шкільних заходах.

Метод корпоративної групової роботи (Cooperative group work (CGW)) вважають фундаментальним у підході «рівний – рівному». Важливим елементом цього методу є популяризація вчителем цінностей співпраці в класі з метою стимулювання просоціальної поведінки в учнів

і співпраці між ними, заснованої на довірі. Цей метод реалізують у таких формах: індивідуальна робота в групі (учні діляться своїми індивідуальними проектами з групою); індивідуальна робота над елементами певного проекту/головоломки для досягнення спільного результату (наприклад, дослідження учнями окремих аспектів теми із подальшою груповою презентацією); робота у співпраці для досягнення спільної мети (учні спільно планують і розробляють ролі для жартівливих сценек щодо проблеми булінгу).

Сутність методу полягає в тому, що процес спільної роботи учнів вимагає від них взаємоповаги, сприяє розвитку емпатії та навичок кооперативної і демократичної взаємодії в колективі. Учням також надають можливість спробувати себе в різних ролях у класі: в ролі лідера, реєстратора дискусій класу, відповідального за визначення цілей класу, відповідального за гумор і настрої колективу тощо. Цей метод має три ключові характеристики, які є його перевагами. По-перше, під час співпраці учні готуються до взаємодії з іншими, поза межами їхнього кола друзів, і таким чином вдається зменшити упереджене ставлення і ворожість до деяких дітей та одночасно підтримати й інтегрувати ізольованих дітей до колективу.

По-друге, учні вдосконалюють свої навички комунікації та вчатьса самостійно розподіляти завдання між собою для досягнення спільної мети. По-третє, у кооперативних колективах конфлікти завжди підлягають обговоренню, після чого розпочинається спільний пошук шляхів їх вирішення. Зокрема, учні розвивають свої навички розв'язання конфліктів і краще розуміють креативний потенціал конфлікту. Таким чином, група дає її учасникам більш повне уявлення про свою здатність брати відповідальність за свої взаємовідносини з іншими та підтримку своїх однолітків, які зазнають певних труднощів у спілкуванні в групі.

«**Час кола**» («Circle Time») є методом, який підвищує рівень ефективної комунікації між членами класу та створює безпечний простір для вирішення питань стосовно булінгу, конфліктів, турботи та поваги одне до одного. Цей метод вважають ефективним у профілактиці булінгу саме через те, що за його допомогою можна знизити негативний вплив булінгу на його жертв, та він робить для них прийнятним повідомлення про зазнавання булінгу дорослим. Метод передбачає серію щотижневих зустрічей педагога (психолога) з класом, під час яких вони в колі грають у спеці-

ально розроблені ігри з метою підвищення самоповаги, самооцінки, навичок співпраці й активного слухання в учнів. Коло заохочує дітей і підлітків зробити власний набір правил стосовно спілкування, обговорювати певні проблеми щодо взаємодії в групі та шукати ненасильницьких, прийнятних шляхів їх вирішення.

Система здруження (befriending) передбачає залучення учнів-«біфрендів», чие призначення — «бути другом» для свого однолітка. Біфрентами можуть бути волонтери, будь-який учень, ровесник або старшого віку, якого визначає педагог, виходячи з його дружніх характеристик. Зазвичай біфренти проходять тренінги з лідерства, розвитку навичок міжособистісної взаємодії, активного слухання тощо. Цей метод має низку переваг щодо попередження булінгу. По-перше, для вразливих учнів досвід спілкування з біфрентом може стати першим позитивним досвідом взаємодії з однолітками та підвищити впевненість і самооцінку. В процесі отримання допомоги від біфрента дитина має можливість виразити свої почуття щодо тих аспектів життя, які її пригнічують. По-друге, самі біфренти зазначають про переваги для себе, а саме: вони почуваються більш упевненими в собі, навчаються більше цінувати особистість кожної людини.

У школах США обов'язковою умовою всіх профілактичних заходів щодо булінгу є співпраця та налагодження взаємин між шкільною адміністрацією, педагогами, шкільним психологом і батьками учнів, які стали учасниками булінгу або перебувають у групі ризику стати такими. Зокрема, під час зустрічі з батьками жертв булінгу основними завданнями психолога, соціального педагога або представника шкільної адміністрації є: збирання усіх необхідних даних, які стосуються ситуації булінгу; розвиток відносин із батьками; заохочення батьків до співпраці з метою подолання проблемної ситуації; встановлення та підтримка відкритих відносин між школою та батьками.

Технології роботи з батьками щодо профілактики та подолання булінгу серед підлітків у школі передбачають: емоційну підтримку батьків; визначення та нормалізацію почуттів і побоювань батьків (гнів, страх, відчуття безпорадності, стурбованість щодо безпеки їхньої дитини); зниження відчуття стресу та надання батькам можливості вільно виражати свої емоції; вираження стурбованості та засмучення педагогічного колективу, а також прихильності після завершення роботи з батьками; оцінювання потреб та очікувань бать-

ків; спільний пошук рішень і складання плану дій; інформування про політику школи щодо явища булінгу, методи профілактики та засоби моніторингу проблеми; прийняття та підвищення ролі батьків у захисті прав своєї дитини; сприяння розвитку батьківських ініціатив з попередження та подолання булінгу серед дітей; інформування батьків про всі дії, які були зроблені школою для вирішення проблемної ситуації, та дії, які необхідно ще зробити.

Оскільки структура сімейного спілкування може сприяти як скоєнню булінгу, так і віктимізації дітей, важливо допомогти батькам усвідомити вплив свого стилю виховання та поведінки в конфліктних ситуаціях на розвиток дітей і надати їм конкретні рекомендації щодо вирішення конфліктів у себе вдома.

Батьки також потребують рекомендацій про те, як краще стимулювати розвиток просоціальної поведінки та соціальних і емоційних навичок. З цією метою у школах США активно практикують створення груп взаємодопомоги та підтримки для батьків, чії діти стали учасниками булінгу.

Під час зустрічей учасники груп мають змогу поділитися досвідом, отримати відповіді на питання, що їх турбують, відкрито висловити свої думки та переживання стосовно ситуації булінгу в школі, виробити спільну стратегію дій щодо її подолання, отримати знання щодо особливостей спілкування і підтримки дитини-жертви булінгу та дитини-агресора, а також знизити загальний рівень психоемоційного напруження.

Поряд із цим поширеним є досвід створення просвітницьких груп для всіх батьків з метою раннього попередження та виявлення випадків булінгу. Метою таких груп є надання батькам достовірної інформації щодо природи явища булінгу, його видів і наслідків, ознак того, що їхня дитина стала жертвою булінгу або, навпаки, задирається та знущується з інших дітей, методи розвитку в дітей просоціальних та емоційних навичок тощо.

►► 2.4. Шляхи попередження булінгу в закладах освіти

Профілактика булінгу

Наявний зарубіжний досвід протидії шкільному булінгу доводить, що поодинокі заходи щодо його профілактики (бесіди, зустрічі з працівниками міліції, переконання, приклади з життя,

виклики до директора школи) є малоефективними. Бездіяльність освітнього закладу означає для дитини, що така поведінка прийнятна. Безперечно, **булінгову поведінку необхідно сприймати серйозно і розглядати як виклик усьому освітньому закладу.**

Тому вирішення проблеми профілактики булінгу в освітній установі можливе лише за умови спільної роботи всього шкільного співтовариства. Це означає, що вчителі, адміністрація, шкільні психологи, батьки й учні повинні співпрацювати з метою формування, максимально інформативного оцінювання проблеми булінгу в школі та вироблення ефективних способів реагування на неї.

Під час організації профілактики булінгу колективу закладу потрібно *розпочати із точного визначення поняття цього явища*. При цьому необхідно зазначити, що булінг не є аналогічним поняттям, таким як агресія або насильство. Однак останні можуть бути елементами цього комплексного явища. Булінг — це руйнівна поведінка більш «сильних», що спрямована проти більш «слабких». Це не сварки і бійки, в яких беруть участь школярі, що мають однаковий авторитет чи владу. Булінг не буває справедливим, оскільки «сильний» отримує задоволення від завдання шкоди (матеріальної і моральної) «слабкому».

Важливо встановити форми булінгу, що існують в освітній установі. Для цього можна вести щоденник спостережень за поведінкою членів шкільного співтовариства, які схильні до вияву фізичного або психологічного насильства. Передусім, необхідно зрозуміти, де знаходиться «силовий» дисбаланс.

Психолог відбирає діагностичні методики, розробляє анкети, що дозволяють оцінити ситуацію булінгу в певній установі, проводить оброблення даних. Корисно провести анонімне анкетування для всіх членів шкільної спільноти, що дозволить оцінити масштаб булінгу, проаналізувати його причини та допоможе вжити заходів, які дозволять дітям почуватися захищеними у школі. Аналіз анкетування допоможе зрозуміти, де, в яких місцях школярі стикаються з булінгом, як на нього реагують і яку статусну позицію займають. Можна також дізнатися про реакцію шкільного персоналу та батьків на булінг і їхню точку зору на шляхи вирішення цієї проблеми.

Багато що можна отримати із щоденних спостережень за стосунками учнів (не тільки в класі, але і на шкільному спортивному майданчику),

шкільного персоналу, вчителями та батьками та дізнатися, хто і яким чином підтримує свій авторитет.

Педагоги і класні керівники за допомогою спостереження (делікатного) складають психологічні характеристики учнів (класу), в яких варто відобразити специфіку міжособистісних відносин учня із класом, особливості поведінки, способи взаємодії з однолітками, наявність-відсутність конфліктних відносин із однолітками, особливо емоційного реагування учня на конфліктні ситуації, особливості поведінки класного колективу на перервах. Адміністрація навчального закладу може посприяти організаційно-діагностичним процедурам.

У школі необхідно встановити єдину систему правових, нерепресивних методів заохочення та покарання учнів, які прописують у статуті закладу або в іншому документі й які повинні бути відомими кожному членові шкільного колективу для розвитку творчого, динамічного освітнього середовища з чітким ненасильницьким і просоціальним спрямуванням.

Педагогам необхідно навчитися розпізнавати проблему, не ігнорувати її, зайняти більш активну позицію під час спостереження булінгу, оскільки ігнорування проблеми призводить до посилення почуття влади та безкарності для кривдників і втрати почуття безпеки у жертв.

З метою попередження насильства та протидії булінгу в шкільному середовищі педагогам і, в першу чергу, класним керівникам необхідно *стежити за груповою динамікою класу*, щоб вчасно виявляти випадки булінгу та реагувати на них. Налагодження довірливих відносин із дитиною сприятиме можливості заохочувати її розповідати про свої проблеми класному керівнику, практичному психологу або соціальному педагогу, а також своїм батькам. Важливо, щоб розмова була спокійною і виваженою, що дозволить знизити рівень тривожності й агресивності у дітей і дорослих.

Для здійснення превентивної діяльності та вирішення ситуації булінгу важливо застосовувати **командний підхід** (класний керівник, практичний психолог, соціальний педагог, інші спеціалісти за потребою), працювати не лише з дитиною, яка стала жертвою, чи з переслідувачем, але й з рештою класу.

Існує чимало ефективних методів для вчителів і батьків, які хочуть припинити знущання. Важ-

лива відправна точка — усвідомлення, що багато знущань відбувається поза полем зору вчителів та батьків і що багато жертв знущань не хочуть повідомляти дорослим про свої проблеми. Причини різні: їм може бути соромно за те, що вони жертви, їм страшно від того, що дорослі не зможуть або не захочуть допомогти вирішити проблему чи звинуватять у тому, що трапилося.

Дорослі для ефективного втручання мають переглянути власні погляди на міжособистісну поведінку. Багато вчителів і батьків радять дітям не скаржитися й вирішувати свої проблеми самостійно. Проте в ситуації знущань існує дисбаланс сили, за якого жертва завжди програє та зазнає найгіршого: приниження людської гідності, образ, фізичного болю, матеріальної шкоди тощо. І жертва, і ті, хто знущується, потребують допомоги та втручання для припинення цієї жахливої поведінки.

Емоційний стан жертви, якщо з нею не працювати фахівцям, не дасть їй виявити свої таланти, здібності, ще більше укорінить так званий комплекс жертви, зіпсує їй майбутнє життя. Потрібно переконувати дітей, що вони мають право на захист, що просити допомоги не соромно, а необхідно!

Необхідно змінити суспільну думку і привчати дітей до того, що не соромно розповісти дорослим про неподобства та знущання, захищаючи невинного, якщо вже немає інших способів. Це допомога, а не присоромлення! У школах потрібно обговорювати цю тему, а не замовчувати її, адже душевно і фізично страждають діти! І навіть якщо це одна дитина, закривати очі на її страждання — злочин. Агресію дуже складно зупинити без фахівців — психологів і соціальних педагогів, без суспільного обговорення причин окремих випадків, без загального осуду, без усвідомлення дітьми й дорослими неприпустимості виявлення приниження особистості, заподіяння фізичного та морального (душевного) болю людині.

Слід пам'ятати, що важливим аспектом для дитини, яка страждає від цькування у школі, є любов, підтримка, здорові відносини у сім'ї, а також наявність активного соціального життя поза школою — участь у гуртках, наявність друзів із схожими інтересами тощо. Якщо центральне місце в житті дитини займає школа, а вдома вона не чувається затишно і в безпеці, то булінг у класі вона переживає дуже болісно. Є випадки, коли доведені до краю діти вчиняють

самогубство або ж брутально розправляються з однокласниками (випадки масових розстрілів у школах).

Щодо постстресових наслідків булінгу первинну профілактику реалізують за трьома напрямками:

1. Створення умов недопущення булінгу.
2. Професійне відокремлення дитини з відповідними стресовими впливами.
3. Зміцнення захисних сил особистості й організму в протистоянні булінгу як умовно здорових дітей, так і тих, які вже мають соматичну або психічну патологію.

Як свідчить практика, відносини в класі багато в чому залежать від тактики поведінки, обраної учителем із перших днів роботи з класом.

Учитель може не лише не допустити виникнення ситуації відкидання дитини, але й сприяти подоланню стереотипу негативних відносин у класі.

Уже від початку потрібно припинити будь-які глузування над невдачами однокласників, висміювання чи зневажливі зауваження на їхню адресу. Якщо з будь-яких причин репутацію дитини зіпсовано, тоді потрібно дати їй можливість показати себе у вигідному світлі: одна прекрасно малює, інша добре грає на гітарі, третя дуже багато знає про техніку тощо.

Важливі *індивідуальні та групові бесіди* з дитиною-жертвою. Індивідуальні бесіди не тільки допоможуть розібратися в причинах відштовхування дитини, але завдяки їм дитина перестане почуватись самотньою і нікому не потрібною у класі.

Потрібно навчити відштовхнуту дитину взаємодіяти з оточенням. У цьому допоможуть *групові заняття*.

У групі має бути парна кількість дітей: учнів молодших класів — не більше 6 осіб (щоб була можливість підтримувати дисципліну й працювати з кожним), старшокласників — 10–12 осіб.

Необхідно давати можливість кожному учаснику попрацювати з усіма: з тими, хто подобається, і з тими, хто ні. Починати кожне заняття краще з вправ на знайомство, потім переходити до рухливих ігор. Після цього можна провести вправу на спільну діяльність із обговоренням, а потім — розігрування та обговорення сценок і, нарешті, запропонувати що-небудь веселе, для всіх приємне, що дозволяє виявити себе кожному.

Обов'язковим є зворотний зв'язок: кожен учасник може оцінити дії іншого — і похвалити, і похвалити.

Такі заняття дають можливість відкинутій дитині проявити себе, а однокласникам побачити її по-новому, в незвичній, нестандартній ситуації, й почати ставитися до неї більш поблажливо та зацікавлено. Бажано працювати з групою протягом хоча б одного півріччя, а краще — всього навчального року.

Щодо проблеми булінгу необхідно зняти завісу таємниці, тому потрібне широке обговорення проблеми. Реакція шкільного співтовариства на випадки булінгу — важливий аспект щодо вирішення цієї проблеми. Бесіди зі школярами як індивідуальні, так і групові, будуть у цьому випадку дуже важливі та корисні. Більшість дітей зневажають «кривдників», тому завдання полягає в тому, щоб довести, що вирішення проблеми, передусім, у їхніх інтересах. У ході бесіди з класом потрібно обговорити, чому з'явився булінг і що потрібно зробити, щоб йому запобігти.

Наступний крок — звернення до почуттів школярів, моральне оцінювання дій «кривдників». Це збільшує ймовірність того, що вони опиняться на боці «жертви» і спробують їй допомогти.

Не можна виключати з поля зору «кривдників». Булінг — явище не «кримінальне», але його прояви, якщо не будуть вчасно припинені, стають дедалі більш небезпечними. Робота з агресором може бути різною. Необхідно дати можливість найбільш активним дітям проявити себе в мирних справах і самоствердитися за рахунок власних здібностей. Має сенс поговорити з переслідувачами про те, чому вони чіпляються до жертви, звернути їхню увагу на почуття жертви. Розмовляти необхідно без погроз. Найчастіше використовують такий підхід: учитель або психолог під час роботи з жертвами запрошує булера взяти участь у вирішенні ситуації.

Наведемо орієнтовний алгоритм дій педагога у ситуації булінгу:

- ✘ поставитися до випадку булінгу або до розповіді про нього серйозно;
- ✘ не ігнорувати та не применшувати значення факту шкільного булінгу;
- ✘ залишатися спокійним і контролювати ситуацію;
- ✘ надати підтримку потерпілому, провести розмову з жертвою булінгу. Бесіда має, насамперед, підтримати жертву, усунути почуття страху й загрози. Дуже важливо захистити дитину, яка стала жертвою булінгу;
- ✘ провести розмову з агресором, у якій показати своє ставлення до ситуації і чітко дати зрозуміти, що у школі не терпітимуть булінгу. Дати можливість оцінити ситуацію кривдникові з погляду потерпілого (тобто поставити себе на місце жертви);
- ✘ під час роботи з кривдниками — «розділяй і володарюй» — кривдників потрібно екстрено й ефективно викривати;
- ✘ не наполягати на покаранні, це лише посилить групову солідарність кривдників, пам'ятайте, що покарання має відповідати проступку;
- ✘ зайняти чітку позицію і спробувати домогтися того, щоб «спостерігачі», а по можливості й сам булер змінили свою позицію щодо того, що відбувається, а також пояснити їм, які психологічні наслідки існують передусім для жертви в цій ситуації;
- ✘ провести розмову з класом. Обговорити у класі випадок булінгу. Така розмова позбавить ситуацію насильства завіси «таємниці», зробить її явною для всіх, допоможе вирішити конфліктну ситуацію, разом обговорити правила протидії булінгу. При цьому треба використати потенціал тих школярів, які займають позицію захисників;

Шкільний булінг

ПЕДАГОГІЧНИЙ ВПЛИВ

Обираючи те чи інше педагогічне втручання, пам'ятайте, що суть справжнього педагогічного впливу — не покарання. Педагогічний вплив переслідує дві мети: зупинити неприйнятну поведінку в той момент, коли вона виникла, та вплинути на вибір учнем більш прийнятної поведінки в майбутньому.

Вплив має бути швидким (не імпульсивним, спонтанним, агресивним; має зупинити проступок тут і зараз) і правильним (ураховує справжню мету негідної поведінки дитини). Вплив має бути неминучим, обов'язковим. Це означає, що учитель має виявляти відповідну реакцію щоразу, коли учень здійснив проступок.

- ✱ проінформувати педагогічний колектив. Педагогічний колектив повинен знати про випадок булінгу і взяти ситуацію під загальний контроль;
- ✱ запровадити програму шефства. Система шефства старших школярів над молодшими створює комунікативний простір, що сприяє більш швидкому виявленню випадків булінгу.

Обов'язковою складовою профілактики булінгу є **конструктивна робота з батьками**. Обговорюйте з ними причини булінгу. Під час розмови з батьками агресорів важлива стриманість в оцінюванні. Адже найчастіше винні в ситуаціях булінгу діти з неблагополучних сімей. При розмові з батьками жертв небезпека полягає в тому, щоб не зайняти позицію захисту «мундира», тобто захищати шкільну репутацію, а не дитину, яка стала жертвою. Якщо ж розмова буде про те, що можна і потрібно зробити, щоб змінити ситуацію, то ви зможете вирішити цю проблему разом з батьками.

Варто звернути увагу на те, що роль учителя в такому алгоритмі дій досить обмежена, учитель має надавати дитині лише первинну психологічну допомогу, а потім передавати її фахівцеві. **Дитина-агресор та постраждала дитина мають отримати допомогу професіонала**. Необхідно зменшити кількість спроб вирішити такі проблеми вчителем самостійно. Алгоритм має враховувати вимоги чинного законодавства та залучати, окрім внутрішніх ресурсів школи, сторонніх фахівців — представників служб у справах дітей, кримінальної міліції у справах дітей, громадські організації тощо.

Важливим кроком запобігання булінгу в школі є навчання учнів мирних способів розв'язання конфліктів. Серед засобів подолання конфліктів у шкільному середовищі набуває поширення **шкільна медіація**.

Відповідно до Етичного кодексу медіатора, **медіація** — це добровільний і конфіденційний процес переговорів, під час якого третя нейтральна сторона (медіатор) сприяє сторонам у пошуку такого варіанта розв'язання конфлікту, який їх задовольняє.

Ядром діяльності шкільних служб примирення є зустрічі сторін конфлікту або жертви і правопорушника, у ході яких обговорюють способи цивілізованого виходу з конфлікту або кримінальної ситуації. У ході зустрічей за допомогою підготовлених ведучих (медіаторів) змінюють відносини між людьми: від ненависті, злості й агресії сторо-

ни приходять до взаєморозуміння. Як результат — приймають і реалізують зобов'язання щодо загладження шкоди та здійснюють стосовно одного відновні дії: вибачення, прощення, розуміння, домовленість, тобто такі прості дії, на основі яких тримається суспільство.

Шкільна служба примирення дає можливість уникати прямих втручань дорослих у життя дітей, оскільки спеціально підготовлені учні, виступаючи в ролі медіаторів, стають провідниками цивілізованих способів взаємин. Служба примирення функціонує під спостереженням дорослих. Зазвичай у ролі кураторів перебувають заступник директора з виховної роботи, соціальні педагоги, шкільні психологи.

Медіатори сприяють розв'язанню конкретних конфліктів і кримінальних ситуацій. Як у дітей з'являються необхідні навички і здібності? Вихователь, по-перше, сам має застосовувати цивілізовані способи вирішення конфліктів, по-друге, крім цього, організувати особливу діяльність рефлексії, спрямовану на зміну поглядів учасників конфлікту.

Учасники мають обговорювати процес пошуку виходу з конфлікту і його результат, тим самим вони набувають нових навичок у соціальній взаємодії та освоюють способи їх закріплення. У результаті такої діяльності відбувається власне процес виховання.

Отже, виховна діяльність відбувається на матеріалі конфліктів і містить:

- 1) діяльність шкільної служби примирення;
- 2) вирішення конфлікту за допомогою шкільної служби примирення;
- 3) організацію діяльності, рефлексію;
- 4) закріплення нових способів розв'язання конфліктів.

Інформація про конфліктні та дрібні кримінальні ситуації (крадіжки, бійки, псування майна) надходить від адміністрації та педагогів, а також від школярів через «поштову скриньку». Медіатори, які зазвичай працюють у парах, проводять попередні зустрічі із сторонами конфлікту окремо і самі зустрічі примирення. Для поширення інформації про свої цінності, свою практику служба проводить презентацію для педагогів, учнів та однокласників, виступає на конференціях, видає стінгазету тощо.

Основним результатом проведення профілактичної роботи з попередження булінгу, жорстокого поведіння в школі має бути створення

безпечного середовища, тобто таких умов, за яких максимально знижено вплив факторів, які провокують насильство, і зведена до мінімуму потреба прояву агресії будь-якого роду. У цьому сенсі особливе значення мають заходи, спрямовані на соціально-психологічну профілактику насильства загалом.

Тим часом визначають такі основні види соціально-психологічної профілактики насильства в молодіжному середовищі: *первинна, вторинна та третинна*. Кожен вид профілактики має свої особливості.

До **первинної соціально-психологічної профілактики насильства** належить формування активного стилю життя, який забезпечує реалізацію прав, задоволення потреб та інтересів особистості. Профілактична робота має інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від маніпуляції.

Первинна соціально-психологічна профілактика насильства серед дітей та учнівської молоді має здійснюватись шляхом включення цієї проблеми в плани виховної роботи навчальних закладів і превентивні напрями роботи практичного психолога та соціального педагога як компонента профілактики негативних явищ в учнівському середовищі (проведення тематичних класних годин, індивідуальних, групових консультацій тощо).

Вторинна соціально-психологічна профілактика насильства є груповою. Метою цього виду профілактики є зміна ризикованої малоадаптивної поведінки на адаптивну. У результаті цієї профілактики передбачено зміну ставлення особистості до себе й оточення, навчання навичок поведінки в ситуаціях, які можуть призвести до насильства.

Вторинна соціально-психологічна профілактика насильства може здійснюватись шляхом розроблення та проведення тренінгів для дітей підліткового віку й учнівської молоді з проблем насильства.

Третинна соціально-психологічна профілактика спрямована на інтегрування в соціальне середовище осіб, які постраждали від насильства. Третинна профілактика передбачає виявлення причин та особливостей поведінки молоді особи, які призвели до виникнення проблеми. Цей вид профілактики здійснюють на особистісному рівні. Важливо, щоб цю роботу проводив фахівець психологічної служби школи.

Пріоритетні напрями,
зміст і форми превентивної роботи
з попередження агресивних проявів
та насилля в навчальних закладах

I. **Організаційно-методичний напрям:**

- ✘ ініціювання, обговорення та планування спільних дій адміністрації, педагогічного колективу, учнівського самоврядування та батьківської громадськості, спрямованих на профілактику виявлених недоліків у роботі навчального закладу з окресленої проблеми;
- ✘ ознайомлення учасників навчально-виховного процесу з нормативно-правовою базою та регулювальними документами щодо превенції проблеми насилля в освітньому середовищі;
- ✘ проведення зустрічей, круглих столів, семінарів, тренінгів із залученням представників правоохоронних органів, служб соціального захисту, медичних установ та інших зацікавлених організацій;
- ✘ запровадження програми правових знань у формі гурткової, факультативної роботи;
- ✘ організація роботи гуртків, факультативів із психології;
- ✘ створення інформаційних куточків для учнів із переліком організацій, до яких можна звернутися у ситуації насилля та правопорушень;
- ✘ створення на базі школи алгоритму реагування на випадки насильства серед дітей: чіткий алгоритм можливих дій, відповідальності та компетенції вчителя, представників адміністрації, психолога і соціального педагога; встановлення їх ролі й обсягу обов'язків у цьому алгоритмі;
- ✘ організація та проведення в школі спортивних змагань командного типу з огляду на те, що брак тактильного спілкування між дітьми призводить до агресивного стилю поведінки;
- ✘ зосередження уваги на психосексуальному вихованні дітей, зокрема прийнятних способів вираження особистісних симпатій;
- ✘ ознайомлення учителів і дітей з інформацією про прояви насильства та його наслідки повинно мати систематичний характер.

Особливу увагу слід надати ознайомленню із загальноприйнятими у світі поняттями «нехтування потребами дитини», яке є більш широким з огляду на розуміння проблеми насильства над

дітьми, та «легкі форми прояву насильства», зокрема психологічному й економічному його видам. З цією метою доцільно проводити серед педагогів навчальні заняття з діагностики «легких» форм насильства й реагування на нього, адже саме з них починається формування насильницького стилю поведінки дітей стосовно одне одного.

II. Просвітницький напрям. Серед найважливіших напрямів соціально-психологічної профілактичної діяльності, спрямованої на протидію булінгу в умовах навчального закладу, є просвітницька робота серед дітей та учнівської молоді.

Просвітницьку роботу здійснюють фахівці психологічної служби навчального закладу (практичні психологи, соціальні педагоги) у взаємодії з адміністрацією та класними керівниками учнівських колективів.

Фахівці визначають такі основні форми просвітницької роботи щодо попередження насильства:

- ✘ лекційна робота;
- ✘ організація конкурсів, фестивалів, акцій;
- ✘ організація клубів із правових знань;
- ✘ лекторії (кіно, відео) правових знань;
- ✘ організація на базі навчального закладу консультативних пунктів, де всі учасники освітнього процесу можуть отримати консультації практичного психолога, соціального педагога, де можна провести зустрічі з працівниками правоохоронних органів.

Слід зауважити, що роботу з роз'яснення та вивчення чинного законодавства, міжнародних актів здійснюють із урахуванням вікових, індивідуальних особливостей дітей та учнівської молоді.

Колективні форми й методи навчально-виховної роботи (міні-лекції, бесіди, диспути,

усні журнали, кінолекторії тощо) охоплюють одночасно чималу кількість підлітків і молоді, сприяють створенню їхнього позитивного настрою.

Проведення профілактичних заходів щодо насильства серед дітей та учнівської молоді сприяє формуванню правосвідомості та правової поведінки учнів, відповідальності за своє життя, розвиває активність, самостійність, творчість, створює умови для самореалізації особистості учня.

III. Корекційно-розвивальний напрям:

- ✘ упровадження на базі школи програм заміщення агресії серед дітей, які схильні до агресії щодо інших, тренінгів із розвитку соціальних навичок, індивідуального виявлення та призупинення проявів агресії, заміни агресивної поведінки на асертивну, формування та розвитку загальнолюдських моральних цінностей, толерантності;
- ✘ коригування не лише наявних агресивних форм поведінки дітей, але й формування нових, переважно за допомогою прикладу педагогів, адже вчителі самі часом дозволяють собі такі прояви психологічного насильства, як порівняння, навішування ярликів, ігнорування почуттів дітей;
- ✘ формування у педагогів навичок ідентифікації насильства як у своїй поведінці, так і в поведінці дітей з метою формування єдиного погляду на наявну проблему;
- ✘ подолання егоцентризму та розвитку емпатійних якостей, розвиток асертивних і гуманістичних комунікативних здібностей, адекватної самооцінки, самоконтролю та здатності до саморозвитку, критичності мислення, соціальної адаптованості й індивідуальних механізмів подолання складних станів і переживань;

Шкільний булінг

РОБОТА З ДІТЬМИ, ЯКІ МАЮТЬ ПРОЯВИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

На думку фахівців, у роботі з дітьми із проявами агресивної поведінки педагогічну діяльність слід треба спрямовувати на:

- ✘ корекцію взаємовідносин із оточенням;
- ✘ подолання егоцентризму (характерної риси агресорів);
- ✘ розвиток стійкого та виразного інтересу до якого-небудь виду діяльності;
- ✘ виховання вольових рис характеру (уміння доводити справу до кінця, досягати поставленої мети, уміння стримувати себе, зокрема в конфліктній ситуації);
- ✘ тренування уваги, спокою, терпіння.

- ✘ до актуальних педагогічних завдань належить формування ціннісного ряду, способів соціалізації, стійкого ставлення до негативних явищ і негативних почуттів;
- ✘ згідно із загальною програмою корекції поведінки та надання допомоги дитині-агресору має плануватися та реалізовуватися робота з класним колективом.

Не слід дітям із вираженою агресивністю дооручати керівництво однолітками чи молодшими дітьми — це може спровокувати прояви жорстокості. У так званих агресорів треба формувати вміння аналізувати свої почуття і почуття інших людей, а також навчати із розумінням ставитися до індивідуальних відмінностей у різних людей, виробляти навички справлятися з міжособистісними проблемами цивілізованим шляхом.

Із цією метою можна застосовувати: навчальні ігри, відеолекторії, соціально-інтерактивний театр, форум-театр тощо.

IV. Профілактичний напрям

Профілактична робота з педагогічним колективом

Для роботи з педагогічним колективом практичним психологам навчального закладу необхідно брати участь у роботі тематичних педагогічних нарад, на яких робити повідомлення про інноваційні технології навчально-виховного процесу, інтегрувати в педагогічну практику останні досягнення педагогіки та психології з питань навчання і виховання учнів різних вікових категорій, здійснювати психологічний супровід молодих учителів, а також роботу з профілактики емоційного вигорання.

Профілактична робота з батьківською громадськістю

Активне залучення батьків до профілактичної роботи з дітьми, оскільки саме вони залишаються основним джерелом інформації для дітей. Під час проведення відповідної роботи з батьками можна через них доносити до дітей інформацію про загальні засоби попередження насильницьких ситуацій і наявні форми допомоги, яку дитина може отримати на базі школи. Це особливо стосується дітей молодшого віку. Привертання уваги органів системи освіти та громадськості до існування проблеми насильства серед дітей в школі, її наслідків і ви-

явленого переліку потреб учасників навчально-виховного процесу для її розв'язання. Заходи соціальної реклами щодо шляхів попередження правопорушень і способів поведінки у ситуаціях насилля: організація та проведення спільних акцій із представниками громадських і недержавних організацій; розроблення буклетів, листівок; проведення конкурсів плакатів, творів тощо.

V. Аналітико-прогностичний напрям:

- ✘ упровадження механізмів аналізу ризиків виникнення насильства серед дітей у кожній конкретній школі;
- ✘ розроблення плану дій щодо розв'язання проблеми насильства та запровадження системи постійного відстеження випадків булінгу серед дітей: виявлення дітей-агресорів, організація системної роботи з ними фахівців, індивідуальна робота та в групах, залучення до такої роботи фахівців-психологів.

► 2.5. Сутність, види та принципи профілактики насильства

Тема попередження насильства багато років перебуває в центрі міжнародного обговорення. У країнах Західної Європи і Північної Америки ця проблема більше двох десятиріч в полі зору громадськості й тому досліджена набагато краще, ніж в Україні.

На сучасному рівні знань із проблеми насильства над дітьми окреслено нові тенденції щодо планування профілактичних дій, спрямованих передусім на його попередження. Аналіз досвіду закордонних держав щодо подолання явища насильства над дітьми дозволяє визначити **найбільш ефективні соціально-профілактичні дії**:

1. Контроль за здоров'ям батьків, спеціальні навчальні програми для батьків, виявлення схильних до насильства дітей у ранньому віці (12 років) із подальшим спостереженням за ними, залученням до реабілітаційних програм, створення спеціальних «груп допомоги» при школах, організаціях, виявлення груп ризику, широке залучення громадськості та ЗМІ, створення благодійних об'єднань.
2. Створення спеціальних навчальних програм для студентів, педагогів, проведення статистичних і епідеміологічних досліджень у всіх прошарках суспільства, удосконалення законодавства в зазначеній галузі, розвиток медичної та реабілітаційної допомоги жертвам насильства.

3. Комплексне наукове дослідження проблеми.
4. Формування в суспільстві ідеології, яка за-суджує насильство у всіх його проявах, створення відповідних законодавчих актів, норм, регулювальних ЗМІ, телебачення та кіноіндустрії, індустрії ігор.
5. Створення спеціальної системи лікування та реабілітації підлітків, схильних до насильства загалом і до сексуального насильства зокрема, із залученням психологів, психіатрів, педагогів, активістів-батьків.
6. Забезпечення спеціального навчання співробітників міліції [79, с. 97].

У підґрунті національного законодавства України з протидії насильства в сім'ї та жорстокому поводженню з дітьми перебувають такі міжнародні документи, як Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, які принижують гідність, видів поводження та покарання, Модельний закон ООН про домашнє насильство, Декларація ООН про викорінення насильства щодо жінок, Конвенція ООН про права дитини, Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейська соціальна хартія, а також діють Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», Сімейний кодекс України тощо, якими стверджено права дітей на гідне існування, захист від різних видів насилля.

В Україні здійснюють відповідні профілактичні соціальні та соціально-педагогічні втручання, які дозволяють усунути негативні чинники сімейного насильства або ж мінімізувати їх.

Соціальна профілактика (грецьк. *prophylakticos* – запобіжний) — діяльність, спрямована на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ та їх небезпечних наслідків. Соціальна профілактика — це напрям реалізації соціальної політики, який здійснюють шляхом прийняття відповідного законодавства, економічними заходами, діяльністю установ освіти, охорони здоров'я, соціальною роботою культури, правоохоронних органів, засобів масової інформації тощо.

Метою соціальної профілактики є не лише попередження проблем і негативних явищ, але й створення умов для повноцінного функціонування суспільства та життєдіяльності окремих

осіб. Тому до основних напрямів соціальної профілактики належать: виявлення, усунення чи нейтралізація чинників, які породжують негативні соціальні явища та соціальні проблеми, сприяють їх загостренню і заважають розвитку людини, а також формування в людей якостей, необхідних для подолання проблем і задоволення потреб нешкідливим чином [78, с. 72].

Успіх профілактичної роботи у більшості випадків залежить від дотримання **основних принципів соціальної профілактики**:

- 1) забезпечення права людини на незалежний вибір своєї поведінки, обмеженого подібним правом інших людей, відмова від спроб маніпулювати людиною;
- 2) екологічність, безпечність профілактичних дій для представників цільових груп та їхніх виконавців;
- 3) відповідність профілактичних заходів потребам та інтересам представників цільових груп, їхнім віковим і соціокультурним особливостям;
- 4) запобіжний характер профілактики;
- 5) системність заходів;
- 6) міжвідомча співпраця щодо здійснення заходів і профілактичних програм [85].

Проблема насильства над дитиною торкається питань гідності дитини, її прав, медико-соціального забезпечення, інформування та виховання,

Шкільний булінг

ЗАГАЛЬНІ ЗАВДАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ:

- * дослідження причин і факторів проблеми;
- * установлення ресурсів, необхідних для подолання проблеми або виявлення наявних;
- * запобігання негативному впливу середовища;
- * розширення можливостей для задоволення потреб, подолання проблеми, повноцінної життєдіяльності (підвищення соціальних ресурсів);
- * подолання особистісних факторів, які впливають на виникнення та загострення проблем або заважають їхньому розв'язанню;
- * підвищення особистісних ресурсів, здібностей особистості адекватно реагувати на проблеми, долати їх і задовольняти потреби;
- * організація взаємодії суб'єктів з подолання проблеми, організація діяльності, спрямованої на попередження та подолання проблем.

а також соціально-політичного, морально-етичного та культурного аспектів.

Мета профілактичної роботи щодо подолання насилля:

- ✘ зменшення негативних наслідків на всіх рівнях;
- ✘ покращення якості життя людей, які зазнали насильства;
- ✘ зменшення ризику повторних випадків насильства;
- ✘ зміцнення потенціалу суспільства [78, с. 73].

Соціальна профілактика містить первинну, вторинну та третинну профілактику насильства щодо дітей. Як доводить багаторічна практика організацій, що працюють з проблемами попередження та подолання насильства, цей феномен має виражений циклічний характер: практично кожен акт насильства має свою передісторію і практично завжди насильницькі дії мають тенденцію до повторення. Тому завдання профілактики — первинної, вторинної і третинної — нерозривно пов'язані між собою.

Первинна профілактика

Первинна профілактика насильства та жорстокого поводження з дітьми спрямована на все суспільство, є найбільш масовою та неспецифічною. Первинна профілактика насильства щодо дітей — це сукупність заходів, спрямованих на попередження розвитку чинників ризику виникнення насильства щодо дітей; формування в суспільстві ненасильницького світогляду, культури толерантності та чуйності (у тому числі гендерної); неприйняття насильницької моделі виховання дітей і насильницьких відносин між людьми загалом.

Первинна профілактика — найбільш масова та найбільш неспецифічна, її контингент містить загальну популяцію дітей, підлітків і молоді, а метою є формування активного, адаптивного, високофункціонального життєвого стилю, спрямованого на здоров'я.

Первинна профілактика є найбільш ефективною. Зусилля первинної профілактики спрямовані не стільки на попередження хвороби, скільки на формування здорового способу життя.

Інструментом первинної профілактики можуть бути превентивні програми й інформаційні кампанії різного рівня. Основними суб'єктами профілактичної діяльності на цьому рівні є система освіти, шкільні психологи, соціальні педагоги та працівники соціальних служб.

Основні завдання первинної профілактики насильства щодо дітей:

- ✘ розроблення та впровадження освітніх та просвітницьких програм з метою змінення соціальних і культурних моделей відповідальної, ненасильницької поведінки чоловіків і жінок (дітей і дорослих); викорінення упереджень, звичаїв та інших практик, базованих на ідеях меншовартості або зверхності, нетолерантності;
- ✘ широке впровадження програм підготовки молоді до сімейного життя; програм для молодого подружжя або тих, хто збирається до шлюбу; формування усвідомленого батьківства; підвищення батьківської компетентності; раннього розвитку дитини тощо;
- ✘ розроблення превентивних шкільних програм для обов'язкового впровадження їх у позакласне виховання, спрямованих на формування у дітей ненасильницького світогляду;
- ✘ організація та проведення громадських акцій на національному та місцевому рівнях, спрямованих на формування ненасильницького світогляду, культури толерантності та чуйності (у тому числі гендерної), культури миру (зокрема, акції «16 днів без насильства») серед населення;
- ✘ скорочення кількості зон підвищеного ризику (погано освітлені або погано контрольовані зони); розташування зупинок громадського транспорту (автобус, метро, вокзал) у безпечних зонах; поліпшення патрулювання вулиць;
- ✘ створення та запровадження постійних програм підвищення кваліфікації для всіх категорії фахівців (міліціонерів, лікарів, вчителів, соціальних педагогів/працівників, психологів, суддів, працівників прокуратури, голів сільських рад, працівників управлінь і відділів у справах сім'ї та молоді тощо), які працюють у сфері захисту дітей і попередження насильства, а також з дітьми, які зазнали насильства, та особами, які вчиняють насильство [38, с. 200].

Слід зазначити, що сьогодні існує чимало програм, спрямованих на подолання насильницької поведінки у дітей і підлітків. Вони суттєво різняться між собою, оскільки базуються на різному розумінні природи дитини, насилля, миролюбності, моралі. У теоретичних роботах із виховання акцентовано на особливих якісних відносинах вихователя з вихованцем, пов'язаних із глибокими емоційними структурами, які актуалізуються у разі «відходу» з предметного пласта відносин

у пласт казки, метафори. На наш погляд, ефективною програмою первинної профілактики насилля є навчальний курс М. Ліпмана «Філософія для дітей» [14]. Ця педагогічна система становить собою досить новий і цікавий підхід до проблеми подолання насилля, включаючи не тільки систему педагогічних заходів, але й певну філософсько-світоглядну концепцію.

Теоретико-педагогічна і філософська концепції Ліпмана базуються на двох передумовах: 1) на вірі в розумність людини і 2) на переконанні, що рефлексивно-дослідницька освіта є найбільш дієвим соціальним інститутом, здатним суттєво зменшити нерозумність, насилля й аутодеструктивність людини. Метою рефлексивної освіти дослідник вважає навчання молодих людей навичок розумності для того, щоб надалі вони (молоді люди) стали розумними громадянами, розумними партнерами, розумними батьками. Автор вважає, що у сучасних учнів лишається нерозвинутою здатність до розв'язання моральних проблем, міжособистісних конфліктів, соціального спілкування. Дослідник наголошує, що більшою мірою дітей слід навчати вмінь самостійно розмірковувати над змістом таких категорій, як особистість, свобода, право, відповідальність, пошана до інших людей, компроміс, насилля тощо. Діти мають отримати практичні навички розв'язання моральних конфліктів на засадах терпимості та пошуку розумних компромісів. Якщо підліток знаходить оптимальний спосіб розв'язання тієї або іншої проблемної ситуації, це пов'язано з його інтелектуальним задоволенням, що закріплюється й на рівні емоцій.

Отже, мета превентивного виховання полягає у формуванні навичок аргументованого, критичного мислення, ведення дискусії, якісної міжособистісної комунікації, необхідних для ненасильницького розв'язання людських проблем. Таким чином, первинна профілактика насилля полягає у розвитку рефлексивного мислення, у навчанні розумності та трансляції ціннісного знання у спеціально організованому комунікативному середовищі.

Вторинна профілактика

Вторинна профілактика спрямована на раннє виявлення ситуацій підвищеного ризику щодо виникнення насильства або жорстокого поведіння та на відвернення причин та умов, які сприяють скоєнню насильства конкретними особами.

Метою діяльності на цьому рівні є втручання, здебільшого пов'язані з розв'язанням конфлік-

тів і реагуванням на прояви неадекватної поведінки дорослих щодо дитини (у тому числі на рівні впровадження програм розвитку батьківських навичок, що сприяє соціальній реабілітації агресорів). Якщо в родині дитини складна (кризова) ситуація, вивчають можливість провести сімейну (або шкільну — якщо йдеться про дії вчителя чи вихователя) групову нараду, вжити заходів родинного консультування та соціальної допомоги.

Основні завдання вторинної профілактики насильства щодо дітей:

- ✘ розроблення та впровадження системи раннього виявлення ситуацій підвищеного ризику виникнення насильства щодо дитини;
- ✘ виявлення та нейтралізація чинників, які сприяють скоєнню насильства щодо дитини конкретними особами;
- ✘ підтримання сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація їхнього соціального супроводу;
- ✘ підвищення кваліфікації педагогів, вихователів, інших фахівців, які працюють в установах для дітей (інтернати, у тому числі спеціалізовані, для дітей із вадами розвитку, будинки дитини, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, приймальники-розподільники для дітей, виховні колонії тощо) щодо збагачення арсеналу методів виховання дітей, які мають девіантну поведінку, психічні відхилення тощо, що дають позитивний результат і виключають будь-яке насильство над дитиною [38, с. 201].

Третинна профілактика

Третинна профілактика означає міру втручання у тих ситуаціях, коли насильство та жорстоке поведіння вже здійснено і діяльність спрямована на недопущення рецидиву, реабілітацію жертви та роботу з агресором.

Мета профілактики цього виду — проведення відповідних запобіжних або каральних заходів, реалізація психокорекційних програм, переорієнтація поведінки агресора у бік поваги до особистості дитини та загальнолюдських цінностей. Крім того, обов'язковим елементом є робота з потерпілими, їхня реабілітація й інтеграція у громаду. Для цього залучають належні ресурси громади та створюють середовище підтримки.

Важливим елементом зазначених програм є зв'язок із соціальними послугами в громаді, які можуть надати потрібну допомогу в процесі реінтеграції кривдника (наприклад, лікування від алко-

та наркозалежності, психіатрична/психологічна допомога та соціальна робота з ним і його найближчим оточенням). Дуже важливу роль у цьому відіграє створення та діяльність мультидисциплінарної команди.

Основні завдання третинної профілактики насильства щодо дітей:

- * кризове втручання та вилучення дитини із ситуації насильства;
- * надання комплексної допомоги дитині, яка зазнала насильства, та її сім'ї;
- * розроблення та забезпечення ефективного функціонування реабілітаційних програм для дітей, які зазнали насильств;
- * розроблення та забезпечення ефективного функціонування програм соціальної реабілітації для осіб, які вчиняють насильство (насамперед, для батьків) із урахуванням їхньої статі, віку й інших особистісних характеристик [38, с. 201].

Слід зазначити, що соціальну профілактику всіх видів здійснюють на рівні всього суспільства, окремого регіону, макросередовища (макрорівень), окремої соціальної групи, закладу, організації, мікросередовища (мікрорівень), окремого індивіда (індивідуальний рівень).

Профілактичну роботу на *макрорівні* здійснюють у вигляді комплексних національних профілактичних програм, кампаній у засобах масової інформації, масових заходів, скоординованої діяльності у межах закладів та організацій на найвищому державному рівні.

На *мікрорівні* профілактику здійснюють у вигляді спеціальних регіональних програм, заходів та окремих дій у межах закладів та організацій за місцем проживання. У свою чергу *індивідуальний рівень* профілактики здійснюють спеціалісти й волонтери з окремими особами.

Система із захисту дітей

В Україні існує законодавчо визначена система установ та організацій, на які покладено захист дітей від насильства та здійснення профілактики цього явища.

Систему становлять:

- * служби у справах дітей;
- * органи внутрішніх справ (насамперед, кримінальна міліція у справах дітей);
- * органи та заклади освіти;
- * органи та заклади охорони здоров'я;
- * управління (відділи) у справах сім'ї, молоді та спорту;

- * центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- * притулок для дітей і центр соціально-психологічної реабілітації дітей;
- * Всеукраїнська дитяча лінія (0-800-500-33-5) та система «телефонів довіри» [100].

Відповідно до Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення (наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, МОН України, Міністерства охорони здоров'я України від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11) координувальним органом у сфері захисту дітей від насильства та жорстокого поводження визначено служби у справах дітей, які, окрім координації, також мають низку важливих завдань, зокрема:

- * ведуть загальний облік дітей, які зазнали жорстокого ставлення, та сімей, у яких діти зазнали жорстокого поводження;
- * координують діяльність органів освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ щодо профілактики та припинення фактів жорстокого поводження з дітьми;
- * надають необхідну допомогу дитині, яка зазнала жорстокого поводження, та в разі загрози його вчинення вживають заходів щодо попередження жорстокого ставлення щодо дитини;
- * спрямовують дитину для обстеження стану її здоров'я до установ і закладів охорони здоров'я з метою документування фактів жорстокого поводження, надання дитині необхідної медичної допомоги, у тому числі лікування в стаціонарі;
- * уживають невідкладних заходів з ліквідації наслідків і загрози неправомірних дій щодо дитини; у разі потреби разом із кримінальною міліцією у справах дітей розв'язують питання про тимчасове вилучення дитини із середовища, де вона зазнала жорстокого поводження, та про подальше її влаштування;
- * спільно з центрами соціальних служб для молоді надають необхідну соціально-психологічну допомогу, проводять профілактичну та роз'яснювальну роботу щодо наслідків жорстокого поводження з дітьми;
- * представляють, у разі необхідності, інтереси дитини в суді.

В Україні неабияку роль у подоланні явища насильства над дітьми традиційно відведено освіт-

нім установам. У вищезазначеному Порядку визначено функції органів і закладів освіти щодо попередження насильства над дітьми. Зокрема вони:

- ✘ здійснюють приймання заяв і повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми;
- ✘ терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення;
- ✘ уживають заходів до виявлення та припинення фактів жорстокого поводження з дітьми у навчальних закладах, притягують до дисциплінарної відповідальності співробітників, учнів та інших осіб, які допускають жорстоке поводження з дітьми;
- ✘ керівники навчальних закладів зобов'язують педагогічних працівників, зокрема класних керівників, проводити попереджувальну роботу з батьками з метою недопущення випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також відстежувати подібні випадки з боку інших учнів;
- ✘ класні керівники організують роботу з батьками щодо роз'яснення наслідків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також з особами, що становлять найближче оточення дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або існує реальна загроза його вчинення.

За виконання законодавчих актів відповідає адміністрація закладу освіти. Тому з боку адміністрації має бути розроблено внутрішній механізм взаємодії учасників навчально-виховного процесу щодо попередження та виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми, попередження загрози його вчинення та реагування, якщо такі випадки вже траплялися.

У разі необхідності адміністрація закладу може залучити до справи соціального педагога, психолога, медичного працівника. При цьому адміністрація відповідає за нерозголошення конфіденційної інформації щодо дитини, яка зазнала жорстокого поводження.

У жодному разі спеціалісти, до яких звернулася дитина або які виявили факт насильства щодо дитини, не мають права замовчувати таку інформацію. Це не лише питання моральності. По-перше, нехтування проблемою призводить до погіршення ситуації та може мати набагато гірші наслідки; по-друге, спеціалісти відповідають за виконання норм законодавства.

Відповідно якщо до будь-кого із працівників органів внутрішніх справ, органів і закладів освіти, охорони здоров'я, управлінь у справах сім'ї, молоді та спорту, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді тощо звернулася дитина з приводу жорстокого поводження з нею, той, до кого звернулася дитина (державний посадовець, лікар, учитель, соціальний педагог, вихователь, психолог, працівник соціальної служби, міліції тощо), зобов'язаний оформити письмово звернення дитини та передати його до відповідного територіального підрозділу служби у справах дітей протягом однієї доби з моменту отримання такого звернення.

Саме тому для здійснення ефективної профілактики сімейного насилля над дітьми та надання допомоги дитині, постраждалій від жорстокості та насильства, **педагоги мають знати:**

- 1) закони України про захист прав дитини;
- 2) організації, куди можна звернутися для захисту дитини (органи внутрішніх справ, охорони здоров'я, опіки та піклування за місцем проживання дитини, громадські правозахисні організації);
- 3) установи, що надають психологічну допомогу дітям, які постраждали від насильства;
- 4) номери «телефонів довіри»;
- 5) послідовність своїх дій у разі насильства;
- 6) ознаки, характерні для різних видів насильства;
- 7) особливості поведінки батьків або опікунів, що дозволяє запідозрити жорстокість стосовно дитини;
- 8) наслідки жорстокого поводження з дитиною;
- 9) правила організації спілкування, встановлення контакту з дитиною — жертвою насилля;
- 10) знати дефекти сімейного виховання, що спричиняють появу конфліктів між дітьми і батьками.

Неабияке значення у вирішенні проблеми сімейного насилля має діяльність освітнього закладу соціально-педагогічного спрямування, оскільки соціально-педагогічна профілактика сімейного насилля у діяльності педагогів передбачає організаційно-виховні заходи, спрямовані на попередження та нейтралізацію основних причин і умов, що спричиняють явище насилля. Їх реалізують за чотирма напрямками, оскільки об'єктами мають бути діти, батьки, співробітники закладу та громадськість.

Соціально-педагогічна профілактична робота з дітьми має за мету формування в останніх правової грамотності стосовно злочинів проти

особистості; навчання безпечної поведінки з метою захисту від агресії оточення; формування позитивних ціннісних орієнтирів щодо майбутньої сім'ї, виховання дітей.

Зміст профілактичної роботи з дітьми з вищезазначеної проблеми містить:

- ✘ вивчення особливостей і проблем дітей в аспекті запобігання жорсткому поведінню;
- ✘ формування позитивної мотивації дітей щодо сприймання проблеми та стимулювання до засвоєння інформації стосовно жорсткого поведіння;
- ✘ формування знань із проблеми (права дітей у сім'ї; як захиститися від насильства; що робити в кризовій ситуації; до кого і як звертатися);
- ✘ формування негативного ставлення до жорсткого поведіння, позитивної мотивації до сприйняття знань, які стосуються проблеми;
- ✘ формування ціннісних настанов, пов'язаних із проблемою протидії насиллю;
- ✘ формування досвіду розв'язання проблем у дитячому колективі ненасильницькими шляхами, уміння гідно захищати себе, не дозволяти собою маніпулювати;
- ✘ стимулювання й корекція ненасильницької поведінки; стимулювання до самовиховання. Підвищення поінформованості про можливі засоби стримування та контролювання власної агресії.

Формами й методами соціально-педагогічної роботи з дітьми в межах профілактики жорсткого ставлення до них у сім'ї є:

- ✘ індивідуальні профілактичні бесіди з соціальним педагогом, психологом, класним керівником, шкільним лікарем;
- ✘ тренінгові вправи, соціально-рольові ігри для відпрацювання навичок безпечної поведінки,

формування позитивних сімейних ціннісних орієнтирів;

- ✘ перегляд відеоматеріалів із проблеми насилля з подальшим обговоренням;
- ✘ інформування через рекламу соціальної допомоги послуг, які надають у центрах, службах задля підвищення рівня обізнаності щодо проблеми насильства; визначення причин, різновидів, наслідків жорсткого ставлення до дітей в сім'ї; висвітлення можливості отримання допомоги в разі появи факту насильства.

Зупинимось на послідовності дій педагога щодо надання допомоги дитині, яка постраждала від насильства.

Перший контакт із дитиною, яка постраждала від насильства в сім'ї, є надзвичайно важливим. У цілому загальним принципом бесіди з дитиною — жертвою насильства, є отримання повного обсягу інформації в ході спонтанної розповіді дитини, але, зрозуміло, що можливості вчителя в цьому плані є обмеженими. Необхідно постаратися розговорити дитину, встановити довірливі відносини. Для цього педагог має продемонструвати стосовно дитини інтерес, дружелюбність, щирість, теплоту. Лише у такому разі дитина відчує, що педагог — це та людина, яка дійсно чує і розуміє її думки та почуття. Потім оглянути ушкодження. Не слід відправляти дитину додому, якщо вона боїться туди повертатися.

Якщо немає можливості влаштувати дитину на нічліг до родичів, в інше безпечне місце, тоді необхідно звернутися:

- а) в поліцію або прокуратуру, якщо дії батьків є злочинними;
- б) в травмпункт або іншу медичну установу, щоб зафіксувати травми;
- в) в органи опіки та піклування за місцем проживання дитини, якщо батьки належать до групи ризику — алкоголіки, наркомани, психічно хворі, неадекватні;
- г) на консультацію до психолога, соціального педагога задля проведення діагностичного обстеження дитини та всієї сім'ї з метою вивчення особливостей сімейної взаємодії, організації та проведення корекційних занять з дитиною і з батьками, навчання батьків ненасильницьких методів виховання та вирішення сімейних конфліктів і зняття нервово-психічного напруження.

Перший контакт із дитиною, яка постраждала від насильства в сім'ї або яка стала свідком насильства, є надзвичайно важливим. У цілому загальним

Шкільний булінг

ПРИНЦИПИ РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ НАСИЛЬСТВА

1. Створення атмосфери довірливих відносин «учитель – дитина».
2. Залучення до процесу реабілітації дитини всіх суб'єктів державної системи соціальної підтримки та захисту дитинства (органи соціального захисту населення, освіти, охорони громадського порядку, охорони здоров'я).
3. Тісна взаємодія із сім'єю дитини.

принципом бесіди з дитиною — жертвою насильства є отримання повного обсягу інформації в ході спонтанної розповіді дитини, але, зрозуміло, що можливості вчителя в цьому плані є обмеженими. Корисну інформацію під час бесіди може надавати зовнішня поведінка дитини та її батьків, їхня міміка, жести, мовні інтонації. Водночас слід пам'ятати, що встановлення довірчого контакту з дитиною та ретельне з'ясування сімейної ситуації потребує тривалого часу й спеціальної підготовки, а тому покладається на працівників відповідних соціальних служб. Водночас надання їм первинної інформації щодо стану справи родини є важливим завданням педагога, а тому необхідні відомості мають бути зібрані якомога ретельніше (в тому числі й шляхом бесіди з дитиною та її сім'єю, якщо це можливо).

Таким чином, основної уваги вчитель має надати спостереженню за дитиною та її станом, а також тому, щоб заспокоїти дитину та якомога швидше передати інформацію щодо неї до соціальних служб. Проте коли виникає необхідність поставити дитині ті чи інші запитання, учитель має пам'ятати, що успішність бесіди з нею залежить від правильного розуміння рівня її розвитку. Складність запитань має відповідати інтелектуальному рівню дитини та її життєвому досвіду. Крім того, слід пам'ятати, що діти, особливо молодшого віку, надають здебільшого правдиву інформацію, а їхні свідчення є достовірними. Особливу увагу треба звернути на складність виявлення обставин та ознак сексуального насильства, але у разі підозри щодо наявності статевого зловживання огляд і опитування треба проводити дуже обережно та делікатно. Умовою успішності роботи є довіра дитини до педагога, створення ним сприятливої психологічної атмосфери, але встановлення єдності з постраждалою дитиною є складним завданням.

Зазвичай дитина не звертається за допомогою самостійно, і це ставить її в залежне становище щодо дорослих людей, передусім, членів власної родини. Спільну роботу з фахівцем дитина може сприймати як вступ до ще одного «таємного зв'язку», і це сприятиме формуванню опору цій взаємодії та виникненню страхів, оскільки життєвий досвід навчив дитину розглядати відносини з дорослими крізь призму небезпеки або загрози. Крім того, протидія контакту з фахівцем може бути зумовлена відтворенням у пам'яті дитини негативних почуттів і переживань. Водночас вступ учителя або шкільного психолога в контакт із дитиною дозволяє сфокусувати увагу всіх членів родини на особистості дитини; сформуванню їхню мотиваційну готовність до по-

дальшої спільної роботи з корекції внутрішньосімейних відносин і психологічної реабілітації дитини (особливої значущості цей момент набуває за умов, коли дитина зазнала сексуальних зловживань).

Слід також зазначити, що намагання виявити повну картину сімейного насильства передбачає реалізацію низки психокорекційних заходів, спрямованих на зменшення рівня травматизації дитини та відновлення її психічного стану. Отже, основним завданням на першому етапі взаємодії з дитиною є забезпечити їй відчуття психологічної безпеки не лише через систему юридичних гарантій, але й на рівні самовідчуття.

Первинна бесіда з дитиною, побудована на м'якій, недирективній взаємодії, має допомогти фахівцю відповісти на такі запитання:

1. Які негативні прояви наявні в поведінці дитини та наскільки вони є небезпечними для неї та її оточення?
2. На якому рівні розвитку перебуває дитина та які її ресурси? Наскільки термінової реабілітації вона потребує та наскільки глибоким має бути втручання?
3. Що в родині заважатиме заходам, спрямованим на допомогу дитині? Які можливості має сім'я для зниження рівня насильства щодо дитини?
4. Чи готові члени родини взяти участь у процесі психологічної реабілітації дитини та сімейних взаємин?
5. Яким чином можуть бути залучені заклади освіти (школа, дитячий садок), охорони здоров'я, органи та служби у справах неповнолітніх, кризові центри та служби психологічної підтримки, родичі дитини до участі в реабілітаційній роботі?

Отже, **коли дитина розповідає про насильство щодо неї, то:**

- 1) поставтеся до дитини серйозно, покажіть, що ви їй повністю вірите;
- 2) залишайтеся спокійними (попри те, що саме та якими саме словами розповідає дитина, адже вона через нестачу словникового запасу може застосовувати нецензурну лайку та жаргонізми, які чує від батьків чи інших родичів);
- 3) заспокойте та підтримайте дитину словами:
 - Добре, що ти мені сказала (-в). Ти правильно зробила (-в).
 - Ти в цьому не винна (-ий).
 - Не ти одна (один) потрапила (-в) в таку ситуацію, це трапляється і з іншими дітьми.

— Бувають такі секрети, які не можна зберігати; якщо тобі зробили погано, я хочу тобі допомогти. Мені треба переказати іншим людям (соціальному працівнику, психологу) інформацію про те, що сталося. Вони захочуть поставити тобі кілька запитань. Вони допоможуть зробити так, щоб ти відчувала (-в) себе в безпеці;

- 4) не слід думати, що дитина обов'язково ненавидить свого кривдника або сердиться на нього. Батьки залишаються для неї батьками незалежно від того, як вони поведуться з дитиною. Дитина продовжує їх любити та боїться зашкодити їм своїми словами чи діями;
- 5) терпляче відповідайте на запитання та розвіюйте тривоги дитини;
- 6) стежте за тим, щоб не давати обіцянок, яких ви не можете дотримати (наприклад, «Твоя мама не засмутиться» або «З тим, хто тебе скривдив, нічого не зроблять»).

Слід зазначити, що профілактиці порушень поведінки серед підлітків передують діагностика причин і форм насильницької поведінки. Її проводять на підставі критеріїв, наведених педагогом (класним керівником) і соціальним педагогом із залученням для консультацій шкільного психолога. Саме тому програма подолання насильницької поведінки має бути комплексною і передбачати участь педагога, психолога й батьків.

Програма педагогічної корекції має бути спрямована на кожну із цих патогенетичних ланок формування схильності до насильницької поведінки. Отже, можливі такі мішені педагогічної корекції насильницької поведінки:

- 1) моделі агресивної поведінки в сім'ях підлітків;
- 2) ставлення батьків до підлітка;
- 3) почуття фрустрованості потреби в залежності самого підлітка;
- 4) когнітивні неадаптивні схеми (афірмації);
- 5) прийняття статевої гендерної ролі;
- 6) соціальний інтерес.

Програма роботи з підлітками, схильними до насильницької поведінки, має відповідати таким принципам, як комплексність, специфічність дії на патогенетичні ланки, залучення фахівців різних спеціальностей, які працюють у школі, добровільна участь підлітків, поєднання цілеспрямованих корекційних заходів і клубної роботи, поєднання педагогічних, соціотерапевтичних і комунікативних (клубних) методик.

У зв'язку з тим, що насильницьку поведінку підлітків характеризують неадекватність, ригідність, деструктивність (для підлітка та його оточення), що супроводжуються негативними емоціями, програма її подолання має включати методи, які дозволяють редукувати такі поведінкові особливості.

Педагогічне подолання насильницької поведінки в підлітків має бути спрямоване на зміну:

- а) системи переконань, уявлень, міфів, вірувань, світогляду підлітка, в підґрунті яких перебуває ідея, що насилля — це сила або що для досягнення мети можуть бути використані будь-які засоби;
- б) власної поведінки;
- в) емоційної сфери (злість, гнів, образа мають бути замінені на позитивні емоції любові, радості, добра).

Безперечно, насильство, як і будь-який негативний факт, краще попереджувати, аніж долати.

Профілактична робота з батьками має за мету підвищення рівня їхніх виховних можливостей, зокрема усвідомленого батьківства, педагогічної культури; корекцію тих особистісних рис, які можуть спричинити прояв насилля (тривожність, агресивність, нетерпимість тощо).

Педагогічна культура являє собою компонент загальної культури, який акумулює в собі накопичений попередніми поколіннями досвід виховання дітей у сім'ї; рівень педагогічного спрямування батьків, який відображає ступінь їхньої зрілості як вихователів і виявляється у процесі сімейного й суспільного виховання. Усвідомлене батьківство передбачає позитивні ціннісні орієнтири на сім'ю, шлюб, розвиток позитивних установок та очікування стосовно дитини [65].

Формами й методами соціально-педагогічної роботи з батьками в межах профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ї можуть бути:

- ✘ соціальний патронаж — відвідування сім'ї вдома з діагностичними, контрольною, адаптаційно-реабілітаційною метою задля установлення та підтримки тривалих відносин із сім'єю, своєчасного виявлення проблемних ситуацій і надання допомоги;
- ✘ батьківські вечори, які проводять двічі на рік без присутності дітей і передбачають обговорення проблемних ситуацій виховання дітей через обмін думками, досвідом із батьками інших дітей;